

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی

پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد رشته فلسفه

نفس و سیر استکمالی آن در آثار رمزی سهروردی

ملیحه آقائی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر پورحسن

استاد مشاور:

سرکار خانم دکتر اکبرزاده

تیر ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به :

مادرم به پاس مهر بی نظیرش

و

پدرم به پاس حمایت بی دریغش

چکیده

رساله‌های رمزی شیخ اشراق واقعه سرگذشت شخصی سالک را در عالمی مافوق طبیعت که جهان حوادث نفس است نشان می‌دهند. یکی از مایه‌های اصلی اغلب این رساله‌ها، دیدار روح یا نفس سالک با اصل آسمانی خویش است که با تعلیم و هدایت خود، نفس را برای کوچ از غربت زمینی تشویق و راهنمایی می‌کند. سهروردی در ضمن آثاری چون عقل سرخ، روزی با جماعت صوفیان، فی حالة الطفولية، آواز پر جبرئیل، رسالة الطیر، لغت موران، مونس العشاق، قصة الغربة الغربية و صغیر سیمرغ به صورت پراکنده شروطی را برای ورود به عالم نفس و تجارب روحانی در غالب رمز برمی‌شمرد.

برمبنای آرای عرفانی سهروردی، تشبه هرچه بیشتر به حق تعالی، کمال اعلاى نفس می‌باشد. این همان چیزی است که آثار اشراقی سهروردی در حکم تمهید مقدمات برای تبیین آن هستند.

واژگان کلیدی: رمز، نفس ناطقه، پیر، کمال، شیخ اشراق

فهرست اجمالی

صفحه	عنوان
۱	مقدمه .....
۸	فصل نخست: رمز و بیان نمادین .....
۲۴	فصل دوم: آرای هستی شناسانه و نفس شناسانه شیخ اشراق .....
۶۸	فصل سوم: حدوث و تجرد و سیر استکمالی نفس در رساله‌های رمزی شیخ اشراق
۹۷	فصل چهارم: هدایتگر نفس و غایت کمال آن در نظر شیخ اشراق .....
۱۱۷	جمع‌بندی مطالب .....
۱۲۷	فهرست منابع .....

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه .....
۸	فصل نخست : رمز و زبان نمادین .....
۹	۱- مقدمه .....
۱۰	۲- رمز چیست؟ .....
۱۰	۲-۱- تعریف رمز .....
۱۲	۲-۲- طبقه‌بندی نماد (سمبل) .....
۱۴	۲-۳- ویژگی‌های نماد (سمبل) .....
۱۶	۳- زبان نمادین .....
۱۷	۳-۱- پیشینه زبان نمادین .....
۱۸	۳-۲- ویژگی‌های زبان نمادین .....
۱۹	۴- به کارگیری رمز در میان عرفا و فلاسفه اسلامی .....
۲۴	فصل دوم : آرای هستی‌شناسانه و نفس‌شناسانه شیخ اشراق .....
۲۵	۱- مقدمه .....
۲۶	۲- آرای هستی‌شناسانه شیخ اشراق .....
۲۶	۲-۱- عالم مثال .....
۲۷	۲-۱-۱- اثبات عالم مثال .....
۲۹	۲-۱-۲- شهرهای عالم مثال .....

۳۱	..... ۳- آرای نفس شناسانه شیخ اشراق
۳۲	..... ۳-۱- چیستی نفس
۳۲	..... ۳-۱-۱- تعریف حکمای مشاء از نفس
۳۴	..... ۳-۱-۲- تعریف سهروردی از نفس
۳۷	..... ۳-۲- جوهریت نفس
۳۸	..... ۳-۳- حدوث نفس
۳۹	..... ۳-۳-۱- حدوث نفس مع البدن (حدوث روحانی نفس)
۴۰	..... ۳-۳-۲- ادله شیخ اشراق بر حدوث روحانی نفس
۴۱	..... ۳-۴- تجرد نفس
۴۲	..... ۳-۴-۱- مسأله تجرد نفس نزد فلاسفه یونان و مسلمان
۴۳	..... ۳-۴-۲- آرای شیخ اشراق درباب تجرد نفس
۴۹	..... ۳-۵- بقاء نفس
۵۰	..... ۳-۵-۱- ادله ابن سینا بر بقای نفس
۵۱	..... ۳-۵-۲- ادله شیخ اشراق بر بقای نفس
۵۲	..... ۳-۶- تناسخ
۵۲	..... ۳-۶-۱- آرای حکما در باب تناسخ
۵۴	..... ۳-۶-۲- آرای ابن سینا در باب تناسخ
۵۴	..... ۳-۶-۳- آرای شیخ اشراق در باب تناسخ
۵۶	..... ۳-۷- نتیجه گیری
۵۷	..... پی نوشت های فصل دوم

۶۸ فصل سوم : حدوث و تجرد و سیر استکمالی نفس در رساله های رمزی شیخ اشراق

۶۹	..... ۱- مقدمه
۷۰	..... ۲- معرفی آثار رمزی شیخ اشراق
۷۵	..... ۳- نفس در آثار رمزی شیخ اشراق

۷۶	..... ۳-۱- حدود نفس
۷۸	..... ۳-۲- تجرد نفس
۷۹	..... ۳-۳- بقاء نفس
۸۰	..... ۴- سیر استکمالی نفس در آثار رمزی شیخ اشراق
۸۰	..... ۴-۱- شناخت جهان و خویشتن خویش
۸۲	..... ۴-۲- شناخت قوا و اعضای خود
۸۸	..... ۴-۳- رهایی از بند قوا
۸۸	..... ۴-۳-۱- فراگیری علوم کسبی و بحثی
۹۱	..... ۴-۳-۲- ترک تعلقات دنیوی
۹۲	..... ۴-۴- ترک بدن و ورود به عالم ماورای طبیعت و ماده
۹۳	..... ۵- نتیجه‌گیری
۹۵	..... پی‌نوشت‌های فصل سوم
۹۷	..... فصل چهارم: هدایتگر نفس و غایت کمال آن در نظر شیخ اشراق
۹۸	..... ۱- مقدمه
۹۹	..... ۲- هدایتگر و راهنمای نفس
۹۹	..... ۲-۱- پیر در عرفان و آثار عرفانی
۱۰۱	..... ۲-۲- طباع تام
۱۰۳	..... ۳- هویت پیر در داستان‌های رمزی سهروردی
۱۱۱	..... ۴- غایت کمال انسان در نظر شیخ اشراق
۱۱۳	..... ۵- نتیجه‌گیری
۱۱۴	..... پی‌نوشت‌های فصل چهارم
۱۱۷	..... جمع‌بندی مطالب

۱۲۷ ..... فهرست منابع

۱۳۳ ..... چکیده انگلیسی

مقدمه و روش تحقیق

الف- بیان مسأله :

یکی از مباحثی که از دیرباز مورد توجه فلاسفه بوده، مسأله شناخت ابعاد درونی آدمی است؛ به طوری که در زمان سقراط و افلاطون، موضوع فلسفه از طبیعت به انسان تغییر کرد و محوریت مباحث به مسأله «نفس» و حقیقت نهفته آدمی تعلق گرفته، از آن پس، حکما نظرات خود را پیرامون آن در رساله خاصی ارائه می‌کردند. ارسطو و پیروان او، به مسأله نفس، در زمره مباحث طبیعیات پرداخته و عمدتاً به شرح قوا و صور ادراکیه آن نظر داشتند، لیکن سهروردی علم النفس را به مباحث الهیات بالمعنی الأخص نزدیک نموده و درباره چگونگی نجات تن و رهایی انسان از جهان مادی در ضمن آثارش بحث می‌کند.

از دیدگاه وی، نفس نور اسفهدیه و نوری از انوار الهی است که به نسبت عقول مفارق در مرتبه‌ای پایین جای گرفته و به این خاطر به تصرف و تدبیر بدن اشتغال یافته است. این توجه و اشتغال، وی را از اصل خویش بازداشته که سهروردی در آثار رمزی خویش با نشان دادن جایگاه حقیقی نفس در تلاش برای بازگرداندن نفس انسانی به مرتبه حقیقی خویش است. به عبارت دیگر، وی اصولاً توجه به آن دارد که مبدأ ملکوتی نفس را اثبات کند و این‌که در حالت کنونی گرفتار و نگون بخت است، و تلاش می‌کند راهی را بیابد که نفس بتواند از زندان زمینی یا از «تبعیدگاه غربی» خود بگریزد و بار دیگر به منزلگاه اصلی خویش بازگردد، چرا که تنها در آن‌جاست که سعادت و آرامش را باز خواهد یافت. آرای فلسفی سهروردی در باب نفس و هویت نوری آن و ترسیم نظام نوری و متافیزیکی وی، همگی زمینه‌ای برای فهم نگاه او به جایگاه نفس انسانی و راه رسیدن انسان به کمال حقیقی خویش است و داستان‌های رمزی بیان تمثیلی آرای عرفانی وی در این باب است.

ب- ضرورت پرداخت به آثار رمزی شیخ اشراق :

مراجعه به آثار سهروردی و شناخت دیدگاه خاص وی در مسئله نفس، فهم شیوه او در طریقت و عناصر اساسی تشکیل دهنده سلوک عرفانی اش را آسان تر می سازد و نیز از آن جا که آثار و رسایل تمثیلی شیخ اشراق برآمده از حکمت اشراقی اوست فهم معنای این رسائل و مقصود سهروردی از بیان آن ها، دریافت فلسفه و حکمت وی را آسان تر می سازد. در این پژوهش سعی بر این است که پس از پرداختن به معنای رمز و ضرورت استفاده از آن، و نیز دیدگاه خاص سهروردی در مورد حدوث، تجرد و جوهریت، و بقا و جاودانگی نفس، نظرات وی و شیوه های عملی ای را که او برای سالک تجویز می کند از آثار او استخراج و ضمن بیان بعضی از کنایات و تمثیلات و بخش هایی از گفتگوها که هریک بیانگر نکات ظریف از عقاید او در سیرو سلوک است، عناصر اصلی عرفان او که برخاسته از حکمت وی می باشد ارائه و تبیین گردد.

ج- پیشینه تحقیق :

در باب علم النفس فلسفی سهروردی آثار متعدد در موضوعات مختلفی به نگارش درآمده است اما در زمینه آرای عرفانی شیخ اشراق در این باب و مراحل که نفس در مسیر کمال می باید طی نماید به صورت پراکنده کارهایی صورت گرفته است که آنچه در این پژوهش مورد اهتمام قرار گرفته است جمع آوری و طبقه بندی آن ها با توجه به رساله های رمزی سهروردی و استنباط مراد وی از غایت و نهایت حرکت نفس در مسیر کمال است.

پایان نامه هایی که به شرح رسایل عرفانی و نیز مبحث علم النفس سهروردی پرداخته اند عبارتند از :

۱- بازسازی حکمت اشراقی سهروردی از طریق رسایل عرفانی او، یوسف مصدقی، دانشگاه هنر،

۱۳۸۶، استاد راهنما: اسماعیل بنی اردلان.

۲- تفسیر و تحلیل از رساله عقل سرخ شیخ شهاب الدین سهروردی، والیه رضاییگی، دانشگاه شهید

بهشتی، ۱۳۸۲-۱۳۸۱، استاد راهنما: محمد مهدی گرجیان.

۳- نفس از دیدگاه شیخ اشراق، مهناز میزبانی، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد تهران مرکزی)، ۱۳۸۱،

استاد راهنما: احمد بهشتی.

- ۴- بررسی نمادهای عرفانی در قصة الغریبة الغریبة سهروردی، پری سیماجوادی، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۶، استاد راهنما: مریم حسینی.
- ۵- نفس از دیدگاه مشائیان و اشراقیان، محمود عظیمی، دانشگاه آزاد (واحد تهران مرکز)، ۸۴-۸۳، استاد راهنما: صمد دیلمقانی.
- ۶- بررسی و ارزیابی دلایل حدوث و قدم و جاودانگی نفس در فلسفه افلاطون و شیخ اشراق، علی موسوی، دانشگاه مفید، ۱۳۸۳، استاد راهنما: مهدی قوام صفری.
- ۷- تکامل یا انحطاط نفس بعد از مرگ در فلسفه اسلامی، وحیده اکرمی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه قم، ۱۳۸۴، استاد راهنما: مرضیه صادقی.
- ۸- پیدایش نفس از دیدگاه حکمت اسلامی، مهدی موسوی، مدرسه عالی شهید مطهری، ۱۳۸۳، استاد راهنما: سید مصطفی محقق داماد.
- ۹- بررسی مساله تناسخ با نگاهی به آرای ملاصدرا و سهروردی، حمیدرضا نیا، موسسه باقرالعلوم، ۱۳۸۰، استادراهنما: محمد مهدی گرجیان.
- ۱۰- سیر آراء درباره تجرد نفس و دلایل آن در فلسفه اسلامی (ارسطو، ابن سینا، شیخ اشراق، ملاصدرا) و بررسی انتقادی آن، وحیده عامری، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۳، استاد راهنما: صدرالدین طاهری.
- ۱۱- علم النفس در فلسفه اسلامی، حکیمه خاتون قاسم زاده، دانشگاه آزاد (واحد کرج)، ۱۳۸۲، استاد راهنما: مقصود محمدی.
- ۱۲- بررسی و مقایسه آرای فارابی و شیخ اشراق پیرامون نفس، امیر اصفهانی، دانشگاه آزاد (واحد سبزوار)، ۱۳۸۰، استاد راهنما: حسین بهروان.

د- فرضیه‌ها یا سوال‌های تحقیق :

فرضیه تحقیق: شیخ اشراق هماهنگ با نظرات فلسفی اش در باب نفس، در رسائل رمزی خویش قائل به آسمانی بودن آن است که باید آن را از اسارت دنیا رها کنید و به جایگاه و وطن حقیقی خویش بازگرداند.

آثار رمزی و عرفانی شیخ اشراق برآمده از حکمت اشراقی وی و دربردارنده دیدگاه‌های فلسفی او در باب نفس و سلوک عارفانه است. مضمون این رسائل، اسارت نفس در بلادی غریب و نسیان وی است که با آشنایی با فرشته راهنما و به یادآوردن گذشته و جایگاه قبلی، بازگشت دوباره به وطن حقیقی نفس آغاز می‌شود. در این مسیر موانع و دشواری‌هایی ترسیم شده است که عبور از آنها با معرفت به جهان صغیر (خود) و فهم جهان کبیر امکان پذیر می‌باشد. نظرات خاص سهروردی در باب نفس و مسائلی چون جوهریت و تجرد، حدوث همراه با بدن و نیز بقاء و جاودانگی نفس و نیز سیر تجرد و کمال نفس را می‌توان همچون سایر دیدگاه‌های فلسفی وی در داستان‌های رمزی شیخ اشراق یافت. با رمز شکافی این رسائل و فهم منظور سهروردی از این رموز و اشارات، می‌توان به آرای اشراقی وی که برآمده از فلسفه اشراقی اوست دست یافت.

پرسش‌هایی که در ارتباط با این مسائل مطرح می‌شود در دو قالب سوال‌های اصلی و فرعی قابل طرح‌اند که عبارتند از:

سوال اصلی:

۱- غایت کمال نفس انسان در آثار رمزی و عرفانی شیخ اشراق چیست؟

سوال‌های فرعی :

- ۱- رمز چیست و چرا شیخ اشراق از بیان رمزی استفاده کرده است؟
- ۲- چه تفاوت‌هایی میان آرای سهروردی با دیگر فیلسوفانی چون ابن سینا در باب حدوث، تجرد، تناسخ و جاودانگی نفس وجود دارد؟
- ۳- به چه مباحثی از نفس در آثار رمزی سهروردی پرداخته شده است؟
- ۴- طریقی که شیخ اشراق در حرکت نفس به سوی کمال و رسیدن به جایگاه حقیقی خویش در داستان‌های عرفانی‌اش مطرح می‌کند چیست؟

ه- تعریف مفاهیم و واژگان اختصاصی طرح :

نفس : در بیان تعریف مفصل از نفس، حکمای اسلامی تعریفی از نفس آورده‌اند که تقریباً همگی در آن اتفاق نظر دارند، آن تعریف این است که کمال اول برای جسم طبیعی آلی دارای حیات بالقوه است. نزد شیخ اشراق نفس حقیقتی است بسیط و مجرد نه جسم و نه در جسم، بلکه جسم را تدبیر می‌کند و معقولات را ادراک می‌نماید.

رمز : رمز، نام یا نشانه‌ای برای چیزی است که در عالم واقع وجود عینی دارد و تصویری است برای نشان دادن امری که تمام حقیقت آن به بیان نمی‌آید.

و- مشکلات و تنگناهای احتمالی تحقیق :

زبان سهروردی در داستان‌های عرفانی‌اش زبانی رمزآمیز و مبهم است و لذا امکان برداشت‌های مختلف و تأویلات متفاوت از اصطلاحات و رموز وجود دارد و همین امر ارائه تفسیری قطعی از آن‌ها را دشوار می‌سازد و به علاوه زندگی شیخ اشراق آمیخته با سیاست است و گاه ممکن است از نوشته‌های وی تعبیر سیاسی گردد و این گونه برداشت شود که منظور وی از بکارگیری آن‌ها بیانی سیاسی است که این امر تبیین صحیح از عقاید او را با دشواری همراه می‌سازد. هم چنین از آنجایی که برخی نوشته‌های شیخ اشراق به طریق مشائی و برخی، به شیوه اشراقی نگاشته شده است نمی‌توان انتظار داشت که تمامی آن‌چه از داستان‌های رمزی وی به دست می‌آید کاملاً با یکدیگر سازگار و هماهنگ باشند. همچنین تاکنون تفسیر جامعی از آثار رمزی سهروردی صورت نگرفته است و لذا در این تحقیق لازم است با رمزگشایی از آثار وی به مراد وی پی ببریم.

ز- شیوه گردآوری و ساختار رساله

شیوه گردآوری مطالب در این پژوهش، به صورت کتابخانه‌ای و روش کار توصیفی - تبیینی بوده است و موضوعاتی که در فصول بدان پرداخته شده است عبارتند از :

فصل اول: تعریف رمز، مسائلی چون کارکرد زبان نمادین و ویژگی‌های آن و پیشینه و چرایی استفاده از رمز که به عنوان مدخل ورودی این پژوهش بیان گردیده است. هدف از این کار، آشنایی بیشتر ذهن با ساختار رمز و بیان رمزی، موارد استفاده از آن و نحوه تعامل با تمثیل و زبان نمادین است.

فصل دوم: آرای هستی‌شناسانه و نفس‌شناسانه شیخ اشراق که در آثار فلسفی وی وجود دارد در این فصل به نگارش درآمده است. در هستی‌شناسی، با توجه به اهمیت عالم مثال به عنوان عالمی میان عالم ماده و عقول انوار مجرده و نیز انتقال نفوس انسانی پس از مرگ به آن عالم و پس از ترک تعلقات دنیایی در زمان حیات، به دیدگاه شیخ اشراق در باب این عالم و دلایل اثبات وجودی آن اکتفا نموده و در نفس‌شناسی، به ماهیت نفس، تجرد نفس، حدوث و بقای نفس و نیز رأی او در باب تناسخ و صحت آن پرداخته‌ایم. در واقع رساله‌های رمزی سهروردی دربرگیرنده آرای عرفانی و هم چنین فلسفی این فیلسوف اشراقی است که طبیعتاً شناخت دیدگاه‌های فلسفی وی در فهم بهتر آرای عرفانی کمک شایانی خواهد نمود.

فصل سوم: دیدگاه فلسفی شیخ اشراق در باب نفس و مسائل مرتبط با آن چون حدوث و تجرد در فصل گذشته ذکر گردید و در این فصل پس از معرفی و شرح مختصر داستان‌ها، به رویکرد عرفانی وی به این دو مبحث در این رساله‌ها پرداخته و سپس مراحل که شیخ اشراق در مسیر حرکت سالک، به صورت پراکنده در رساله‌های رمزی خویش چون عقل سرخ، روزی با جماعت صوفیان، فی حالة الطفولية، آواز پر جبرئیل، رساله الطیر، لغت موران، مونس العشاق، قصة الغربة الغریبة و صفیر سیمرخ ذکر نموده است را به ترتیب برخواهیم شمرد.

فصل چهارم: در این فصل نظر شیخ اشراق در باب غایت سیر استکمالی نفس با توجه به آثار عرفانی وی مورد بررسی قرار خواهد گرفت به این صورت که ابتدا برای روشن‌تر شدن موضوع، توضیحاتی در باب پیر در آموزه‌های عرفان و نیز چیستی طباع تام می‌گردد، دیدگاه‌هایی که درباب چیستی و هویت پیر که سالک در مرتبه‌ای از کمال خویش با وی دیدار می‌کند مطرح شده و مراد سهروردی از آن را در داستان‌های رمزی استنتاج خواهیم نمود. در پایان بر مبنای آرای عرفانی شیخ اشراق غایتی را که به نظر می‌رسد وی برای سیر تکاملی نفس معتقد است بیان خواهیم نمود.

ح- نحوه ارجاعات رساله

این رساله حاوی پی نوشت‌هایی در انتهای هر فصل می‌باشد که دربردارنده اصل سخن شیخ اشراق در باب مطالبی است که از زبان وی نقل شده است. ارجاع هر سخن به پی نوشت آن با علامت ← (X) نشان داده شده است که (X) شماره هر مطلب در پی نوشت آن فصل می‌باشد.

همچنین با توجه به تعدد رسائل در کتابی ۴ جلدی با عنوان مجموعه مصنفات شیخ اشراق، برای مشخص شدن هر رساله از دیگری، سال انتشار به همراه حروف الفبا (الف، ب، ...) در فهرست منابع درج گردیده و در متن رساله آورده شده است.

فصل نخست :

رمز و بیان نمادین

۱ - مقدمه

استفاده از رمز و زبان تمثیل در تاریخ سابقه‌ای طولانی داشته و در فرهنگ اسلامی نیز توسط متفکران مورد توجه قرار گرفته و در عرفان و تصوف و حوزه‌های دینی و عرفانی به کار گرفته شده است. با شکل‌گیری فلسفه در جهان اسلام و نزدیک شدن زبان فلسفه و استدلال به زبان عرفان و عشق، برخی از فیلسوفان مسلمان نیز از آن بهره برده و به بیان آرای خویش در قالب زبان نمادین همت گماشته‌اند. شیخ اشراق از جمله فیلسوفانی است که در فلسفه خود که تلفیقی از ذوق و تأله و جمع میان کشف و شهود و عقل است رسائلی را به بیان رمزی نگاشته و آرای فلسفی و عرفانی خود را در قالب تمثیل بیان نموده است. پیش از پرداختن به محتوای این آثار و نیز مراد وی در این رسائل، لازم است چستی رمز و تعریف آن، مسائلی چون کارکرد زبان نمادین و ویژگی‌های آن و پیشینه و چرایی استفاده از آن، به عنوان مدخل ورودی این پژوهش بیان گردیده و در باب آن مطالبی ذکر گردد. هدف از این کار، آشنایی بیشتر ذهن با ساختار رمز و بیان رمزی، موارد استفاده از آن و نحوه تعامل با تمثیل و زبان نمادین است.

۲- رمز چیست؟

تعریف رمز و تفاوت آن با معانی مشابه آن، ویژگی و انواع نماد و تفاوت آن با نشانه مطالبی است که در این قسمت بدان خواهیم پرداخت.

۲-۱ تعریف رمز

«رمز» کلمه‌ای است عربی که در لغت به معنی اشاره کردن با لب، چشم، ابرو، دهن، دست و یا زبان است. این کلمه در زبان فارسی برای بیان معانی متفاوتی به کار رفته است؛ از جمله: اشاره، راز، سرّ، ایما، دقیقه، نکته، معما، نشانه، علامت، اشارت کردن، اشارت کردن پنهان، نشانه مخصوصی که از آن مطلبی درک شود، چیزی نهفته میان دو یا چند کس که دیگری بر آن آگاه نباشد و بیان مقصود با نشانه‌ها و علائم قراردادی و معهود است (دهخدا، ۱۳۷۷، ص ۱۶۷۴). گفتنی است که معانی فوق، کاملاً با اصطلاح رمز قابل انطباق نیستند. برای مثال علامت با رمز از این جهت با هم متفاوتند که یک علامت تنها یک معنی دارد، ولی رمز می‌تواند معانی متعددی، متناسب با فهم و درک مخاطبان داشته باشد و یا تفاوت رمز با اشاره این است که در رمز، با اشاره مبهمی مواجه هستیم که برای همگان قابل فهم نمی‌باشد.

در فارسی این واژه به معنای نماد، نشانه، دالّ، نمود و رمز است (آریان‌پور، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۲۵۸). در تعریف کلی رمز به هر علامتی اعم از حرف، عدد، شکل، علامت اختصاری، کلمه، قول، حرکت (اعم از اشاره با چشم و لب و دست) و رقص‌ها و مراسم مذهبی که ناظر بر مفهومی ویژه در ورای ظاهر نمایشی خود باشد، گفته می‌شود (پورنامداریان، ۱۳۸۴، ص ۴) و در تعریف اصطلاحی، به آنچه از جهان شناخته شده و قابل دریافت و تجربه از طریق حواس که به چیزی از جهان ناشناخته و غیرمحسوس یا به مفهومی جز مفهوم مستقیم و متعارف خود اشاره کند، اطلاق می‌گردد؛ به شرط آن‌که آن مفهوم، یگانه مفهوم قطعی و مسلّم آن تلقی نگردد (ص ۱۴ مقدمه).

رمز با تمام مفهوم و معنی خود می‌تواند معادلی برای واژه سمبل^۱ (نماد) در زبان اروپایی در نظر گرفته شود. به لحاظ لغوی این واژه در اصل یونانی از دو جزء «sym» و «ballein» ساخته شده است. جزء اول به معنای «با»، «باهم» و جزء دوم به معنی «انداختن»، «ریختن»، «گذاشتن» و «جفت کردن» است. پس

1 - Symbol

کلمه *symbollein* به معنای «باهم انداختن، با هم گذاشتن، با هم جفت کردن» است و نیز به معنای «شرکت کردن، سهم دادن و مقایسه کردن». در زبان یونان باستان، این کلمه به معنای «نشان»، «مظهر»، «نمود» و «آیت» به کار می‌رفته است (واحد دوست، ۱۳۸۱، ص ۱۱۵).

در غرب، اشیایی از جنس چوب یا فلز را به دو نیم کرده و هر نیمه‌ای را دو فردی که با یکدیگر رابطه‌ای خاص داشته و یا مدتی طولانی از هم جدا می‌شدند، پیش خود نگاه می‌داشتند. این تکه‌ها زمانی که به هم می‌پیوستند شکل واحدی به خود می‌گرفتند. به این اشیاء در فرهنگ غربی سمبل گفته می‌شود که نشانه دو مفهوم جدایی و وصال، و یادآور جمعی تجزیه شده بود که ممکن بود دوباره به یکدیگر پیوندند. از آنجایی که هر سمبل یک تکه شکسته داشت، این واژه هم به معنای شکستگی و شقایق و هم به معنای جفت و بست دو تکه شکسته است (گربران، ۱۳۷۸، صص ۳۴-۳۵).

در «فرهنگ اصطلاحات ادبی جهان» آمده است که نماد عبارت است از چیزی که نماینده چیز دیگر باشد اما این نماینده بودن به صراحت و روشنی نیست، بلکه از طریق اشاره مبهم است و از همین روست که تنوع معنایی را می‌پذیرد (T.shiple,1970, P322).

پل ریکور^۱ فیلسوف و ادیب برجسته فرانسوی و یکی از بزرگترین نظریه پردازان هرمنوتیک ادبی شاید باتوجه به وسعت تلاشش در حوزه نماد و نمادگرایی، کامل‌ترین تعریف را از نماد ارائه داده است. وی در کتاب «سمبولیسم شر»^۲ می‌نویسد نماد عبارت از هرگونه ساختار دلالت است که در آن معنای اولیه و آشکار، به همراه خود معانی دیگری را نیز پیش می‌آورد و این معانی غیر مستقیم بوده که از طریق معنای اولین دریافت می‌گردند (به نقل از پورحسن، ۱۳۸۴، ص ۱۱۳).

---

1 - Paul Ricœur (1913-2005)

2 - The Symbolism Of Evil